

EUROPESE EENWORDING EN HET VERVAL VAN DE GEVESTIGDE POLITIEKE PARTIJEN

Bij de Europese verkiezingen in 2014 kreeg tot grote verrassing van velen de United Kingdom Independent Party (UKIP) de meeste stemmen en versloeg daarmee de Conservatieven en Labour. De hegemonie van de twee dominante partijen in het Verenigd Koninkrijk is niet langer onaantastbaar. Ook in Frankrijk werd de gevestigde orde verslagen en won de anti-immigratiepartij Front National (FN) van Marine Le Pen de verkiezingen. Zelfs in het stabiele Duitsland behaalde een nieuwe partij, Alternative für Deutschland (AfD), een indrukwekkend resultaat. Op links wordt de traditionele hegemonie van de sociaaldemocratie aangetast door de opkomst van radicaal-linkse partijen. Zo won in Griekenland de tegen de bezuiniging gekeerde Coalitie van Radicaal-Links (SYRIZA) met een grote overmacht, een stunt die de partij overdeed bij de nationale verkiezingen in 2015. De twee partijen die de Griekse politiek domineerden sinds de jaren zeventig – PASOK en Nieuwe Democratie – werden overtuigend verslagen. In Italië werd de Vijfsternenbeweging (Movimento 5 Stelle) van Beppe Grillo de tweede partij. Spanje kreeg eveneens te maken met een nieuwe radicale politieke beweging, Podemos, die voortkomt uit de antibezuinigingsprotesten.

Hoewel deze uitslagen niet leidden tot hele grote machtsverschuivingen in het Europese Parlement, verloren alle drie de grote partijfamilies zetels. De christendemocratische Europese Volkspartij (EVP) bleef de grootste politieke fractie, maar de aanhang slonk van 36 procent van de stemmen in 2009 naar 29,4 procent in 2014 en 53 zetels gingen verloren. De Partij van de Europese Sociaaldemocraten (PES) hoopte als grootste uit deze verkiezingen te komen, maar verloor in 20 van de 28 lidstaten in vergelijking met het al tegenvallende resultaat in 2009. De sociaaldemocraten hielden

ANDRÉ KROUWEL

werd in 1964 geboren in Vianen. Hij is als politicoloog verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij in 1999 promoveerde op een onderzoek naar de verandering van politieke partijen in Europese democratieën, waarvan een nieuwe versie is uitgegeven: *Party Transformations* (State University New York Press, 2012). Daarnaast onderzoekt Krouwel de partijvoorkeur en andere opinies van kiezers en analyseert hij de opkomst

(en ondergang) van nieuwe politieke partijen en politieke “entrepreneurs”. Ook ontwikkelde Krouwel in 2006 het Kieskompas, een online-toepassing die kiezers help te bepalen welke partij het best past bij hun eigen politieke voorkeuren. Kieskompas is al in meer dan veertig landen ontwikkeld en door miljoenen mensen gebruikt. Adres: andre@kieskompas.nl.

net iets meer dan 25 procent van de stemmen over. De grootste nederlaag werd echter geleden door de liberale Partij van de Alliantie van Liberalen en Democraten voor Europa (ALDE), voorheen de derde grootste fractie in het Europees Parlement. De liberalen daalden van 11,2 procent naar 8,9 procent van de stemmen, wat een verlies van 16 zetels betekende. De liberalen werden ingehaald door de eurosceptische partijgroep Europese Conservatieven en Hervormers (ECR), die nu de derde grootste fractie is. De Groenen/Europese Vrije Alliantie verloor, net als in 2009, wederom stemmen en ging van 57 naar 50 zetels. Hoewel zeker niet in alle landen hetzelfde beeld te zien is, verloren alle pro-Europese partijgroepen aan electorale steun, terwijl de eurosceptische partijen juist meer aanhang kregen. De eurokritische linkse partijgroep Europees Unitair Links/Noords Groen Links (GUE/NGL) groeide van 4,8 tot 6,9 procent en het eurosceptische, rechtse Europa van Vrijheid en Directe Democratie (EFDD) steeg van 4,3 tot 6,4 procent. Zowel linkse als rechtse “protestpartijen” politiseerden het maatschappelijke ongenoegen, waarbij radicaal-links zich vooral verzette tegen het bezuinigingsbeleid en de afbraak van de verzorgingsstaat, en radicaal rechts zich keerde tegen het immigratiebeleid en verdere Europese integratie. Ook in België en Nederland is de verzwakking van de grote volkspartijen zichtbaar en steeds meer (nieuwe) partijen versplinteren het politieke landschap.

DE VERSPLINTERING VAN BELGIË

In België werden de Europese verkiezingen voor het eerst gelijktijdig gehouden met de regionale en federale verkiezingen. De splitsing van de Belgische partijen sinds de jaren 1970 langs linguïstische en territoriale lijnen en de opkomst van veel nieuwe partijen maken van het Belgische parlement een bonte verzameling politieke bewegingen.

Bij de Europese verkiezingen aan Franstalige kant waren nu relatief weinig verschuivingen te zien: de twee grootste partijen, de socialisten van de PS en de liberalen van de Mouvement Réformateur (MR), behielden hun electorale marktaandeel, met elk ongeveer 30 procent van de kiezers. Ecolo, de Waalse groene partij, verloor wel de helft van haar kiezers in vergelijking met 2009 en moest één van haar twee Europese zetels opgeven. Meer dramatische verschuivingen waren zichtbaar in Vlaanderen. Daar kreeg het politieke establishment te maken met een geduchte tegenstander, de Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA), onder leiding van Bart De Wever. Deze partij kwam als grootste uit de bus bij de Europese verkiezingen, terwijl ze in 2009 nog op de achtste plek eindigde achter alle “grote” partijen. De verdrievoudiging van de stemmen van N-VA betekende ook een versterking van de European Conservatives and Reformists (ECR), waar De Wever en co. zich bij aansloten. Dit betekent dat de grootste partij in België – waar het Europees Parlement zetelt – nu onderdeel is van een eurosceptische alliantie. De Vlaamse liberalen van Open Vld kregen een even groot deel van de kiezers achter zich als vijf jaar geleden, terwijl het christendemocratische CD&V licht verloor en één van haar drie europarlementszetels moest opgeven. De Vlaamse groene partij, Groen, deed het relatief goed, maar kwam net iets tekort voor een tweede zetel. Ook de Vlaamse socialisten van sp.a bleven redelijk stabiel, maar moesten toch een parlementszetel inleveren. De echte verliezer was het extreem rechtse Vlaams Belang, dat veel van zijn kiezers zag overstappen naar de N-VA.

De Belgische federale verkiezingen lieten een vergelijkbaar patroon zien. In de Vlaanderen was er groot verlies voor het Vlaams Belang, dat negen zetels zag verdwijnen in vergelijking met de verkiezingen in 2010. De N-VA was ook op het federale niveau de grote winnaar, en ging van 17,4 naar 20,3 procent van de stemmen (over heel België bekeken – in de Vlaamse kieskring behaalde de N-VA 32,6 procent). Opvallend is ook hier de relatieve stabiliteit van de traditionele partijen. Zowel Open Vld als CD&V boekte een kleine winst en won er een zeteltje bij. Ook de Vlaamse groenen stegen in de kiezersgunst en wonnen een extra zetel ten opzichte van 2010. De sp.a deed het minder goed en verloor licht, maar behield dertien zetels in het federale parlement. Voor dat federale parlement waren juist in Wallonië belangrijke verschuivingen te zien. Zo verloor de doorgaans dominante Parti Socialiste van ontslagnemend premier Elio Di Rupo 2 procent van de stemmen en viel terug naar 11,7 procent. Ook het chris-

tendemocratische Centre Démocrate Humaniste (cdH) verloor licht, maar behield negen zetels, terwijl de rechtse Parti Populaire (PP) licht won, maar bleef steken op een enkele zetel. Ook hier verloor Ecolo: van acht naar zes zetels. Er waren vooral kleine winnaars aan de Waalse kant. Zo won de liberale MR twee zetels, terwijl haar voormalige kartelpartner Fédéralistes Démocrates Francophones (FDF) zelfstandig ook twee zetels behaalde. De meest opvallende stijger in Wallonië is de radicaal-linkse Partij van de Arbeid van België (PTB-PVDA) die niet in het parlement zat in 2010, maar nu twee zetels wist te veroveren. Kiezers in Wallonië en Vlaanderen hebben de traditionele partijen vooral gestraft bij de Europese verkiezingen. Voor het nationale parlement viel de electorale schade mee voor de gevestigde orde, maar de verbroekeling van het politieke landschap zet zich wel door.

VERZWAKKING VAN DE GEVESTIGDE ORDE IN NEDERLAND

In Nederland lieten de Europese parlamentsverkiezingen een duidelijker verzwakking zien van de gevestigde partijen. Het pro-Europese D66 boekte een enorme winst en werd met 15,5 procent voor het eerst in de Nederlandse politieke geschiedenis de grootste partij. Het christendemocratische CDA, een van de oprichters van de EU, verloor een kwart van haar electoraat ten opzichte van 2009 en kwam uit op 15,2 procent van de stemmen. Alleen door de lijstcombinatie met de fundamentalistische en anti-Europese combinatie van ChristenUnie–Staatkundig Gereformeerde Partij bleef het CDA in zetelaantal groter dan D66. Beide regeringspartijen, de socialistische PvdA en de liberale VVD, bleven weliswaar stabiel in zetelaantal, maar de VVD verbeterde slechts marginaal het slechte resultaat van 2009 en de PvdA verloor zelfs nog eens 3 procent ten opzichte van het dramatische verlies van zes jaar geleden. Voor het eerst in de naoorlogse periode kregen de sociaaldemocraten zelfs minder stemmen dan hun radicaal-linkse eurokritische concurrent, de SP. Wederom verhulde een lijstverbinding – van PvdA met GroenLinks – de nederlaag. Het pro-Europese GroenLinks verloor 1,9 procent en eindigde met 7 procent van de stemmen op 2 zetels.

In Nederland was het verlies van de hardnekkig anti-Europese PVV opvallend. De partij verloor 4 procent ten opzichte van 2009 en kwam uit op 13,3 procent en raakte één zetel kwijt. Andere EU-kritische partijen, CU/SGP en de Partij voor de dieren (PvdD), zagen hun relatieve aanhang wel groeien. De eurokritische PvdD veroverde een zetel en werd lid van Europees Unitair Links/Noords Groen Links (GUE/NGL). Deels zijn deze verschuivingen het gevolg van trouwe kiezers aan de zijde van de orthodox-christelijke partijen en de minder trouwe aanhang van Wilders. Gezamenlijk behaalden de anti-EU- en eurokritische partijen ruim 34 procent van de stemmen, hetgeen nog verhult dat het anti-Europese sentiment breder is dan alleen (radicaal-)linkse en (radicaal-)rechtse kiezers. Ook onder de aanhang van de VVD en van de ouderen-

partij 50Plus, die geen zetel won, bestaat steeds meer ressentiment ten opzichte van het Europese integratieproces.

Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2015 kregen de Nederlandse traditionele partijen opnieuw electorale klappen. Voormalige PvdA-kiezers stapten vooral over naar de linksere SP en het centrumrechtse D66. De PvdA kan moeilijk tegelijk naar links en rechts buigen om kiezers terug te winnen. Het lijkt dus puur een afstraffing voor het feit dat de partij in de regering zit. Nadat de PvdA alle grote steden had verloren bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2014, is de partij nu in geen enkele provincie meer de grootste. De VVD verloor minder dan haar coalitiegenoot, maar veel liberale kiezers liepen over naar Geert Wilders' PVV en naar Alexander Pechtolds D66. Het CDA presenteerde zichzelf als winnaar bij de Provinciale Staten, maar verloor net als bij eerdere verkiezingen netto aan stemmen. In drie "tweede-orde-verkiezingen" op rij (voor de gemeenteraad, de Europese Unie en de provincies) verloren de sociaaldemocraten en christendemocraten, ooit de centrumlinkse en centrumrechtse heipalen onder het Nederlandse politieke stelsel.

Een dergelijke afstraffing van politieke partijen die regeringsverantwoordelijkheid dragen, zien we ook elders in Europa. In Frankrijk verloor de regerende Parti Socialiste van president François Hollande bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2015. Daardoor is ook in Frankrijk de versplintering een feit en kenners van de Franse politiek spreken over een tijdperk van "tripartisme". Naast het linkse blok met de PS als politiek epicentrum en een rechts blok onder de UMP-vlag, zien we ook een sterke opkomst van Marine Le Pens extreem rechtse Front National op lokaal niveau, met meer dan een kwart van de stemmen.

TOENEMENDE ONTEVREDENHEID IN HET HELE POLITIEKE SPECTRUM

In Nederland wordt een deel van de electorale verschuivingen bij Europese verkiezingen veroorzaakt door de lage opkomst, waarbij vooral "gepassioneerde minderheden" nog gaan stemmen. Slechts 37 procent van de Nederlanders maakte de gang naar de stembus. Dit verklaart waarom een extreem pro-Europese partij als D66 in Nederland de verkiezingen kon winnen. (In België is er stemplicht en waren er niet alleen Europese maar ook federale en regionale verkiezingen. Daar bleef slechts 11 procent thuis.) Bovendien zijn kiezers in dergelijke "tweede-ordeverkiezingen" eerder geneigd om radicale partijen te steunen. Tactische overwegingen, zoals de samenstelling van de regering, spelen geen rol en kiezers straffen dan regeringspartijen met een stem op de oppositie- of protestpartij. Het blijft vaak louter bij een proteststem, omdat er geen grote machtsverschuivingen ontstaan in het Europese Parlement – ondanks de toegenomen populariteit van eurosceptisch links en rechts. Radicale partijen blijken nauwelijks in staat samen te werken en een samenhangende fractie te vormen.

De marginale winst die sommige gevestigde partijen boekten in Wallonië en Vlaanderen kan geenszins worden geïnterpreteerd als een stabilisering van het electoraat. De langzame erosie van traditionele partijen is in Nederland duidelijker zichtbaar, maar is zeker ook aan de gang in België. Onder de oppervlakte van beide samenlevingen broeit het politieke ongenoegen. Allereerst zijn er de voortdurende financiële en economische crisis en de aanhoudende bezuinigingen die opeenvolgende kabinetten – ongeacht hun signatuur – doorvoeren. Vaak wordt de winst van populistisch rechts en links neergezet als een mobilisatie van “verliezers van de globalisering”, maar dat is niet juist. Er is geen sterk direct verband tussen werkloosheid en de steun voor populistisch rechts en links. Kiezers zien radicaal-populistische partijen niet als echt bekwaam op het terrein van sociaaleconomisch beleid en stabiele regeringsvorming. Ze rennen niet massaal naar één partij of in een bepaalde ideologische richting, maar versplinteren het partijlandschap van de Lage Landen door alle kanten op te rennen. De winst op alle flanken van het politieke spectrum is beter te verklaren door de hoge mate van onzekerheid en ontevredenheid onder brede groepen kiezers die juist nog veel te verliezen hebben. De aanhoudende wereldwijde economische crisis, de eurocrisis met de financiële reddingsoperaties en stringente bezuinigingsmaatregelen hebben de economische zekerheid van brede groepen Europeanen ondermijnd, vooral ook in de middenklasse. Het proces van Europese eenwording met de bijbehorende arbeidsmigratie versterkt het gevoel van onzekerheid en veroorzaakt ook culturele spanningen. Hierdoor is de politieke ontevredenheid over het functioneren van de nationale politiek en het proces van Europese eenwording nu ook uitgebreid naar het redelijk welvarende deel van de bevolking. We zien dan ook dat de steun voor radicaal-populistische partijen dwars door de sociale klassen loopt.

Steun voor radicale en populistische partijen op links en rechts wordt dus deels gedreven door de economische onzekerheid en door ontevredenheid met het functioneren van het politieke systeem, maar ook deels door een meer diffuus politiek ongenoegen en boosheid, waarvan vaak onduidelijk is waar het zich nu precies tegen richt. Dit is ook logisch, want onderzoek laat zien dat lang niet alle burgers de werking van democratische instituties begrijpen, noch alle beleidsmaatregelen kennen of precies weten wie eigenlijk verantwoordelijk is voor een besluit. En het is lang niet altijd duidelijk voor kiezers welke maatregelen nu wel werken en welke niet. Dit leidt ertoe dat ontevredenheid over een specifiek aspect van het politieke systeem of een bepaalde maatregel zich uitbreidt tot een algemene negatieve evaluatie van “de politiek”. Zo’n diepgevoeld maar ook diffuus ongenoegen maakt het voor kiezers onmogelijk om een sterke binding te ontwikkelen met één politieke protestpartij, waardoor we niet alleen sterke fluctuaties zien in de steun voor de gevestigde partijen, maar ook jojo-effecten in de populariteit van rechtse en linkse anti-establishmentpartijen.

DE ELECTORALE KWETSBAARHEID VAN TRADITIONELE PARTIJEN

De zeer open politieke systemen van Nederland en België maken ze tot prachtige proeftuinen voor allerlei radicale protestpartijen die op alle flanken het politieke spectrum binnendringen. En kiezers zijn steeds meer “beschikbaar” voor al die nieuwkomers, omdat de oude partijbinding en politieke identiteit vrijwel zijn verdwenen. Hierdoor neemt de electorale volatiliteit aanzienlijk toe en die grote fluctuatie in politieke steun maakt de politieke elite kwetsbaar en onzeker. In de jaren 1980 ontwaarden velen nog een “partijkartel”, waarin alle belangrijke politieke stromingen samenklonterden tot een machtsmoloch die alle verschillen onder de mat schoof. Daarvan is in België en Nederland geen sprake. Ook tussen de traditionele partijen nemen de spanningen toe. Weliswaar worden ze vaak gedwongen samen te werken, omdat met de populistische flanken eenvoudigweg geen compromissen te sluiten zijn, maar van harte gaat de samenwerking niet. In Nederland is tot twee maal toe gepoogd een stabiele regering te vormen die steunt op een parlementaire meerderheid: met de LPF (de partij rond Pim Fortuyn) en met de PVV (de partij van Geert Wilders). Beide experimenten waren van korte duur. Ook in België is het steeds moeilijker een regering te vormen, door zowel de parlementaire versplintering als de federalisering, waarbij aan beide kanten van de taalgrens een politieke coalitie moet worden gezocht. Na de verkiezingen in 2010 duurde het maar liefst 541 dagen voordat België weer een federale regering had.

De traditionele middenpartijen worden vooral verzwakt door een stevige polarisatie van de moreel-culturele dimensie door (ex-)anti-establishmentpolitici als Pim Fortuyn en Geert Wilders in Nederland en Filip Dewinter en Bart De Wever in België. De Lage Landen zijn diep verdeeld geraakt over kwesties met betrekking tot immigratie en de integratie van minderheidsgroepen – voornamelijk moslims. De traditionele partijen verzwakken ook omdat er weinig nieuwe aanwas is van kiezers. Het electoraat van de Belgische en Nederlandse gevestigde orde, vooral van sociaaldemocraten en christendemocraten, is sterk vergrijsd.

De structurele verzwakking van de christendemocraten begon in de jaren 1960, de tijd waarin de secularisatie sterk doorzette. Recente schandalen in de katholieke kerk verzwakken de autoriteit van religieuze voormannen nog verder. Begin jaren negentig verloren de christendemocraten ook hun ideologische kompas. Confessionele partijen hadden zich altijd sterk afgezet tegen het communistische Oostblok, maar met de val van de Berlijnse Muur verdween dit oriëntatiepunt. Omdat een brede christendemocratische volkspartij wel een herkenbaar profiel moet hebben waarmee zowel boeren en vissers, maar ook stedelingen, arbeiders en witte boorden kunnen worden aangesproken, waren religie en anticommunisme zeer bruikbaar. Met een gematigd politiek programma lukte het de christendemocraten brede lagen van de bevolking aan zich te

binden, vaak niet eens diepgelovigen. Echter, slechts weinig burgers blijken nog een sterke binding te voelen met christendemocratische sociale verzoeningspolitiek. Als reactie op de verharding in de samenleving en de algemene verrechtsing, zijn de christendemocraten zich in een rechts-conservatieve richting binnen het politieke landschap gaan bewegen.

Sociaaldemocraten worden daardoor geconfronteerd met een steeds vijandiger rechts blok. Waar de christendemocraten – en zelfs liberalen – vroeger nog wel eens naar links keken voor politieke samenwerking als er geen werkbare rechtse meerderheid was, zien we nu dat de angst voor radicalere rechtse krachten de christendemocraten en liberalen zenuwachtig maakt om al te veel toenadering tot centrumlinks te zoeken. Tegelijkertijd worden de sociaaldemocraten door zowel radicaal-linkse als rechtse bewegingen geattaqueerd als verraders van de arbeidersklasse en “chardonaysocialisten”. Het feit dat veel sociaaldemocratische partijen in Europa samen met centrumrechtse partijen het bezuinigingsbeleid uitvoeren, maakt hen niet geloofwaardiger onder traditioneel linkse kiezers. Centrumlinks is eveneens het ideologische oriëntatiepunt kwijtgeraakt door de sterke opkomst van libertaire denkbeelden en processen van individualisering. Deze ideeën staan diametraal tegenover het ideologische fundament van de sociaaldemocratie: de georganiseerde solidariteit. Het dominante idee van individuele keuzevrijheid en het zeer courante neoliberale marktdenken maken de oude linkse idealen van staatsinterventie en herverdeling van welvaart weinig populair, vooral onder jongeren. Sociaaldemocraten pogen wel libertaire, progressieve ideeën voor de samenleving te combineren met meer interventionistische en regulerende visies op de economie, maar veel kiezers voelen dat die twee elkaar bijten.

VRIJ SPEL VOOR DE CONSERVATIEVE EN ILLIBERALE RADICALEN

Het ideologische failliet van de christendemocratische en sociaaldemocratische vormen van solidariteit en gematigdheid leiden ertoe dat radicaal-conservatieve en illiberale krachten vrij spel hebben in de Lage Landen. Deze illiberale tendens is zichtbaar in een toenemend nationalisme, waarbij etnische en religieuze minderheden en immigranten als bedreigend worden ervaren voor de maatschappelijke orde. Het eerste slachtoffer van dit illiberalisme zijn de traditionele liberale vrijheden. Onder het mom van een constante bedreiging van onze veiligheid worden constitutionele en rechtstatelijke principes geweld aangedaan: de vrijheid van meningsuiting en religie wordt aan banden gelegd, het recht op privacy wordt geschonden met steeds geavanceerder surveillancetechnieken van de overheid, en het persoonlijke dataverkeer en communicatie van burgers wordt continu gescreend. Voormalige universele sociale en politieke rechten worden nu exclusief geclaimd door de autochtone bevolking, waarbij

minderheden en immigranten de toegang tot publieke voorzieningen wordt ontzegd. Het idee van georganiseerde solidariteit tussen sociale klassen en generaties via collectieve verzorgingsarrangementen is in diskrediet geraakt. Tegelijkertijd is het verdwijnen van herverdeling en emancipatiepolitiek de belangrijkste reden dat de opwaartse mobiliteit stagneert. Steeds meer ouders zien dat hun kinderen het niet beter zullen krijgen dan zijzelf. De grote volkspartijen hebben zelf het vertrouwen verloren in de zeer succesvolle strategie waarmee ze de middenklasse met de onderklasse verbonden: in ruil voor relatief hoge belastingen kreeg de middenklasse hoogwaardig onderwijs voor haar kinderen en de onderklasse kreeg de garanties van een welvaartsstaat die ervoor zorgde dat mensen niet verarmden als zij hun baan verloren of als zij ziek werden. Deze historische uitruil maakte een verregaande verzoening van de klassenstrijd mogelijk die zorgde voor sociale, economische en politieke stabiliteit in de Lage Landen.

De veranderende samenstelling van de onderklasse – door arbeidsimmigratie – maakt voor velen solidariteit niet meer vanzelfsprekend. Anti-immigratiepartijen waarschuwen tegen de “islamisering” van de samenleving, verafschuwen de aanwezigheid van illegale vluchtelingen en ageren tegen Oost-Europese arbeidsmigranten die de arbeidsmarktpositie van “autochtone” werknemers zouden verslechteren. Links-radicalen roepen eveneens dat er een loondrukkende werking uitgaat van arbeidsmigratie die leidt tot een *race to the bottom* van steeds verslechterende arbeidsomstandigheden. Het thema verscheurt de sociaaldemocraten, die een groot deel van de etnisch gemengde onderklasse mobiliseren, maar de traditionele arbeidersklasse daardoor kwijtraken. De christendemocraten zijn onzeker omdat ze religieuze vrijheden willen beschermen, maar een flink deel van de rechtse kiezers wil de publieke uitingen van de islam verbieden. Liberalen durven niet meer hardop te pleiten voor open grenzen voor personen en goederen, omdat zij vrezen gezien te worden als voorstanders van immigratie.

Door deze ideologische vertigo van de gevestigde orde oogt haar onderlinge samenwerking voor veel kiezers weinig overtuigend. Daartegenover staan de ogenschijnlijke rechtlijnigheid en zelfverzekerdheid van de radicale politieke leiders, die daardoor nog populairder worden.
